

УДК:94:262.1:316.343.33(477) «1932/1933»

**«КОНТРРЕВОЛЮЦІОНЕРИ В РЯСІ»:
ЯК ЗНИЩУВАЛИ ДУХОВЕНСТВО В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1932–1933 РР.)**

Грузова Тетяна

У статті авторкою здійснена спроба проаналізувати методи знищення духовенства на території радянської України під час антирелігійної політики радянської влади протягом 1932–1933 рр. Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові та історичні методи пізнання: аналізу, синтезу, порівняння, бібліографічної евристики, описовий метод та хронологічний. У статті було використано принципи історизму, об'єктивності та системності.

Прихід до влади більшовиків призвів до кардинальних змін у становищі релігійних спільнот. Влада знищувала церкву як соціальний інститут. У період загострення соціальних відносин, започаткованих колективізацією 1928 р. та боротьбою з куркульством як класу, церква і представники духовенства були розцінені як прибічники куркульства та контрреволюціонери, а тому мали бути цілковито викоринені та позбавлені можливості впливу на віруючих. Релігійне життя України в 1920–1930-хх рр. ХХ ст. опинилося на межі припинення. Але слідування християнським традиціям додавало суспільству сили для виживання в умовах глобального політичного експерименту, ініційованого верхівкою Радянського Союзу.

Владою були використані різні методи у знищенні духовенства. Зокрема, визначено алгоритми адміністративного та економічного тиску на церкви, що проявлявся у непомірних грошових та натуральних податках і був завищеним порівняно з реальним доходом священників. Охарактеризовано основні аргументи у пред'явленні обвинувачень під час арештів та заслань. Встановлено, що образ ворога-контрреволюціонера, який вдало використовували навіть в роки голоду, не увінчався успіхом.

Дослідження теми потребує подальшого вивчення, зокрема необхідно встановити роль і місце організованої релігійності в українському суспільстві та з'ясувати характер церковних трансформацій в умовах Голодомору.

Ключові слова: *релігія, духовенство, контрреволюціонери, репресії.*

З приходом більшовиків до влади релігія, яка була дуже важливою у житті, стала непотрібною та навіть (на думку вождів) небезпечною. Спираючись на погляди класиків К. Маркса та В. Леніна, влада почала конструювати новий вид віри – комуністичний. Відтак, релігія оголошувалася «опіумом» для народу, який лише затьмарює впевнені кроки більшовицького керівництва до «світлого соціалістичного майбутнього». Про існування двох релігій, які змогли ужитися між собою, не йшлося. Усвідомлюючи це, більшовики розпочали тотальний прес на віросповідання, сподіваючись отримати перемогу. Релігія сприймалася владою як знаряддя уярмлення трудящих мас, а тому мала бути цілковито викориненою [34, 109]. У хід ішли різні прийоми. Протягом 1920-х рр. вони переважно були пропагандистськими та мали на меті підірвати довіру у населення до священнослужителів. За допомогою атеїстичних листівок, карикатур у газетах «Безвірник», «Войовничий безвірник» держава намагалася сконструювати образ во-

рога, шпигуна-контрреволюціонера, дармоїда, який, прикриваючись молитвами, закликав населення до антирадянських виступів, саботажу тощо. Матеріальні та людські ресурси, кинуті на знищення релігії «мирним» шляхом, впродовж 1920-х рр. не мали успіху. Відтак, політика «загравань» на зламі 1930-х рр. була замінена терором.

З початку державної незалежності України і до сьогодні проблема репресій проти духовенства та становища церкви в зазначений проміжок часу знайшла своє відображення переважно у низці статей та у розділах монографій. Цій проблематиці присвятили увагу О. Бойко [1], В. Ганзуленко [8; 9], О. Ігнатуша [15; 16], А. Киридон [23; 24], Н. Рубльова [30; 31], Т. Савчук [32; 33], О. Форостюк [34]. Дослідники фокусувалися на багатовимірній деструктивній дії Голодомору. Однак наразі немає комплексної узагальнюючої праці з цієї проблеми. Розкриття цієї теми забезпечується архівними джерелами, зокрема, документами фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, періодичними виданнями і наративами.

Мета статті – проаналізувати сконструйований радянською владою образ «контрреволюціонера» священника та методи тиску на духовенство протягом 1932–1933 рр.

Наприкінці 1920-х рр. радянська влада перейшла на рейки сталінської модернізації, яка стосувалася різних сфер життя соціалістичної країни. 1929 р. асоціюється не лише з початком примусової колективізації та продовженням соціальних експериментів над людьми, а й з тотальним пресом усіх без винятку релігійних спільнот.

У період боротьби з куркульством як класом церква і представники духовенства були розцінені прибічниками куркульства, а тому мали бути цілковито викорінені та позбавлені можливості впливу на віруючих. У постанові ЦК ВКП(б) «Про заходи посилення антирелігійної роботи», прийнятій 24 січня 1929 р., зазначалося, що «релігійні організації є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, що має вплив на маси». Тому цю «контрреволюційну організацію» необхідно було знищити будь-якими способами [29]. У зазначеній постанові було зроблено акцент на особливостях роз'яснень населенню причин безпідставності адміністративного закриття церков: «...але кожна адміністративна міра, прийнята з метою припинення такої діяльності, повинна супроводжуватися роз'ясненням трудящим масам, що адміністративні заходи вживаються проти антирадянської, а не релігійної діяльності релігійних громад, не є „гоніннями“ на віру...» (*переклад з російської наш – Т. Г.*) – це давало можливість маніпулювати свідомістю населення [29].

Маємо зауважити, що з проголошення «безбожної п'ятирічки» 1932 р., згідно з якою релігія мала зникнути до травня 1937 р., в хід ішли всі можливі засоби для її знищення. Розпочинається активний війовничий наступ на церкву з усіх фронтів. Одним із методів позбутися духовенства був згаданий адміністративний тиск. Невиконання умов уставу, заборгованість, аварійний стан та інші абсурдні причини ставали «ґрунтовними» підставами для закриття храмів, костелів, кірх та синагог.

Для кінця 1920-х – початку 1930-х рр. характерним у знищенні церкви стала практика перетворення церкви на культурно-освітні заклади (школи, клуби чи кінотеатри). Відділ культів Секретаріату ВУЦВК спонукав окрвиконкоми і райвиконкоми на такі дії й наголошував на найшвидшому перетворенні «колишніх осередків дурману» в будинки пролетарської культури та розваги [28, 57].

Досить цинічним з боку влади було використання церков як зсипних пунктів в часи голоду. Про таке свавілля дізнаємося з усних свідчень жителів різних куточків УСРР. Зокрема, мешканка села Гоголів поблизу Києва зазначала: «...вони закрили церкви і зробили зсипний пункт» [17, 391]. Подібні дії описує оповідач із Зіньківського району Полтавської області: «...в 30-му, в 32-му, 33-му, як забирали хліб, то все в церкву зсипали [18, 295]; жителька села Обіточне Запорізької області: «зерно туди завозили» [19, 229]. Зазначимо, що внаслідок активної антирелігійної кампанії на території Донеччини, Миколаївщини, Кіровоградщини, Вінниччини, Сумщини не лишилося жодної діючої православної церкви. На Харківщині, Луганщині та Полтавщині – лише по одній! [16, 120].

Дослідження Е. В. Бистрицької, яке стосується католицьких церков, деталізує цю динаміку. Якщо до революції 1917 р. в Могильовській єпархії функціонував 331 храм та служило 473 священники, то на 1932 р. в єпархії залишилося 30 католицьких храмів і 16 священників [3, 28]. Станом на 1933 р. на території УСРР працювали лише 234 кірхи та молитовень! [41, 5].

У часи Голодомору владними структурами було активно використано економічний тиск на духовенство, як найвпливовішої сили, що знаходилася «поза соціалістичним сектором економіки» [16, 114–115]. Священників змушували нарівні з іншими людьми брати участь у хлібозаготівельних акціях і сплачувати податки, які були їм не до снаги. Така процедура тиску була характерна для всіх областей України, про що свідчать десятки листів-скарг до відділу культів ВУЦВК.

Економічний тиск на духовенство проявлявся у різних формах. Це і участь в акціях із заготівлі сільськогосподарської продукції – хліба чи м'яса, а також у вигляді грошового податку – підписка на газети, купівля облігацій, цільові аванси, позики та ін.

У 1932–1933 рр., коли село вмирало через соціальні експерименти радянської влади, на священнослужителів накладали натуральний податок, який ті не

могли виплатити через відсутність господарства. Так, священник з Голої Пристані Одеської області Олександр Попов у листі до інспектора культів ВУЦВК Катуніна просив пояснити, чи всі служителі культу мали брати участь у м'ясозаготівельній компанії. «Покірніше прошу Вас не відмовляти і повідомити мені, притягуються до участі в м'ясозаготівлі всі служники культу чи тільки ті з них, котрі ведуть сільське господарство або мають яку-небудь власність, якщо всі, то в якому розмірі?» – йдеться у листі [39, 36].

У 1933 р. священник Матвій Полонський у зверненні до Центрального відділу культів Бобровицького райвиконкому та районної прокуратури просив звільнити його від виконання податку у вигляді м'ясозаготівлі у розмірі 94 кілограми, оскільки не мав господарства. У листі він пояснював: «Не маючи в своєму користуванні ні одного сажня землі, живучи в чужій хаті, не маючи ніякого господарства (мені 73 роки), не маючи ні коня, ні корови, ні свині, навіть курей, я потрапив чомусь в розряд землевласників «одноосібників». Державі я виплачую подохідний податок. Вважаю обкладення мене м'ясним податком безпідставним. Прошу Ваших розпоряджень у знятті з мене податку, як безпідставного» [38, 111–111 зв.].

Рокитянською сільрадою в серпні 1932 р. на священника Орловського було накладено податок у вигляді 12 кілограмів меду. Сплатити податок вимагали протягом трьох днів, що виявилось неможливим [35, 168]. Схожа ситуація сталася зі священником Михайлом Павловичем із селища Орельки Лозовського району Харківського округу. Сільська рада вимагала від нього 30 пудів меду [35, 136]. Через невиконання поставленої вимоги представники сільради незаконно зламали двері та проникли в будинок і описали майно. Прокуратура на це не звернула уваги. Священник у розпачі звертався до відділу культів з проханням розібратися, адже довгий час йому доводилося перебувати в «холоді і голоді» [35, 136 зв.]. Оскільки серед описаного були не лише речі релігійного значення – хрести, Євангеліє, але й теплі речі – кожухи, ковдри, продукти харчування (мука, мед, сало, капуста тощо). Таке ставлення влади до нього отець Михайло пояснював двома причинами: «по-перше, я служитель культу, по-друге, відмовився йти на роботу в артіль, чистити буряки» [35, 137].

Різновидом економічного тиску був грошовий податок. Зауважимо, що фінансові інспектори, які діяли в інтересах влади, навмисно завищували суму податку священнослужителям, що часто перевищувала їхній заробіток. Для прикладу: священник з Київщини Володимир Руденко у листі до ВУЦВК просив пояснити причину «надмірного» збільшення прибуткового податку до 718 крб у 1933 р. [38, 50].

20 лютого 1993 р. зі скаргою до відділу культів звернувся священник Іван Суходольський з села Кучакове Київської області. Причиною занепокоєння і

водночас невдоволення було повідомлення від Кучаківської сільради про виплату цільових авансів у розмірі 150 крб: «...Знаходжу неправильність вимагати з мене податок, прошу секретаріат ВУЦВК роз'яснити мені, чи платити, і якщо ні, то написати в Бориспільський район розпорядження про повернення мені 150 руб» [38, 118–118 зв.].

Громада Миколаївської церкви з села Паль-Крилова зверталася до ВУЦВК зі скаргою та вказувала, що сільрада затребувала 360 крб на пожежний реманент, але після сплати вказаної суми так і не видала його [35, 163].

Про складні умови життя священнослужителі писали до першоієрархів, аби ті допомогли у вирішенні проблем. Для прикладу: аби вияснити ситуацію з купівлею облігацій, священник Чернігівської єпархії села Чемера Іван Колосков звертався до екзарха України митрополита Костянтина. У своєму зверненні він писав, що місцева сільська рада змушує взяти облігацій на суму 500 крб, а до 1 вересня 1933 р. вже на 3 000 крб! Для порівняння священник наводить суми податку, які він виплачував протягом 1927–1933 рр. Якщо в 1927–1928 рр. сума становила 45 крб 46 коп., то з кожним наступним збільшувалася у декілька разів: у 1929 р. – 264 крб 80 коп.; 1932 р. – 660 крб; 1933 р. – 958 крб! [40, 44–44 зв.]. На думку О. Бойка, у такий спосіб власті навмисно розорювали церковні громади, аби люди швидше виходили з них [1, 220].

Окрім того, що духовенство жило впроголодь, за невчасну сплату податку, з метою провчити, їх нерідко арештовували або ж застосовували моральний чи фізичний тиск. Для прикладу: священник Микола Лобарський з Луганщини скаржився на голову сільради, який постійно знущався над ним – викликав на розмови лише вночі, виривав волосся з бороди, замикав у морози в сараї [37, 45–46]. Відповідь сільради на це звинувачення була очевидною: священник обманює, бо ухиляється від сплати податку у розмірі 700 крб.

Невід'ємним елементом нищення церкви були безпідставні арешти. Протягом 1932–1936 рр. місцеві органи НКВС активно фальсифікували, а потім успішно викривали «угруповання священників «контрреволюціонерів», чим підкреслювали давно сконструйований образ поплічників фашизму. У 1935 р. за так звану «контрреволюційну антирадянську агітацію націоналістичного змісту» притягнуто до відповідальності священника Української Православної Церкви (*далі УПЦ – Т. Г.*) Володимира Білика з Полтавщини. Зокрема, каральні органи цікавилися надмірною «балакучістю» отця, який неодноразово «філософствував» з населенням стосовно закриття церков та про ситуацію із засухою [14, 11]. За свідченнями односельчан священника, в 1933 р. Володимир Білик неодноразово говорив голові сільради, що хліб у державі є, а влада навмисно закриває комори й тим самим створює штучний голод, як наслідок – люди помира-

ють [14, 21 зв.; 51 зв.]. Варто зазначити, що ця істина була відома всім, але люди закривали очі, особливо ті, хто був при владі. Тому священнослужителі, які боролися за справедливість та говорили правду, були як кістка попереk горла.

«Націоналізм» священника згідно з кримінальною справою проявлявся в тому, що він відстоював інтереси української церкви та вважав, що найперше в немілість влади потрапляє саме вона [14, 32 зв.]. Отець Володимир зауважував, що місцеву церкву зможуть закрити лише тоді, коли у нього закриються очі [14, 37 зв.]. Ця фраза демонструє свідому налаштованість на боротьбу за церкву.

Окрім вищезазначеного, в кримінальній справі знаходимо відомості про так звані «куркульські зібрання» на квартирі священника під час релігійних свят, де він нібито проводив антирадянську агітацію [14, 34 зв.; 35 зв.]. Аналізуючи свідчення очевидців, складається враження, що у Велико-Богачівському районі на Полтавщині була сформована ціла банда куркулів, на чолі якої стояв священнослужитель Володимир Білик. За його «підтримки» вони грабували своїх односельчан і приносили весь крам до квартири священника, де під виглядом молитов радилися, кого грабувати наступним [14, 37 зв.]. Звичайно, такі однотипні свідчення ніхто не перевіряв, а тому в жовтні 1935 р. священника було засуджено до 5 років позбавлення волі [14, 53–53 зв.].

В антирадянській агітації за статтею 54-10 звинуватили священника УПЦ Андрія Бодю з Житомирщини. В постанові прокуратури Коростишівського району зазначалося: «Бодя протягом багатьох років систематично проводив контрреволюційну діяльність направлену проти існуючого ладу радянської влади...» [10, 3]. Згідно зі свідченнями односельчанина Олександра Грабара, священник досить активно проводив свою діяльність у роки Голодомору. Нібито протягом 1933 р., збираючи людей в церкві під виглядом виконання релігійних обрядів і молитов, він агітував проти керівників партії та закликав не ходити в колгоспи на свята [10, 20 зв.; 68]. Про антирадянську налаштованість отця Андрія згадував Макарій Самійленко, який зауважував, що священник часто збирав у себе у домі родичів репресованих і колишніх куркулів, які були вороже налаштовані проти влади [10, 27]. Зазначимо, що свідчення жителів села Стрижівки, що на Житомирщині, у справі священнослужителя УПЦ були доволі типовими. Досить показовим є те, що вся справа будувалася на свідченнях шести односельчан А. Боді. Тексти допитів одноманітні та підкреслюють головну думку, що священник – заклятий контрреволюціонер, який використовуючи свій сан проводив у церкві антирадянську агітацію. У 1939 р. священника засудили до позбавлення волі на 10 років у «виправно-трудовах таборах далеких місцевостей СРСР» [10, 96].

Впродовж 1934–1937 рр. у Радянському Союзі відбувалися масові арешти католицьких ксьондзів та патерів за звинуваченням у контрреволюції та шпигун-

стві на користь іноземних держав. Для звинувачень влада використовувала так звані «листи допомоги» від католицьких священників до закордонних організацій, зокрема – «Комітету допомоги голодуючим СРСР» із закликами врятувати людей від голоду.

У період масового «упокорення голодом» священники, маючи адреси міжнародних громадських і церковних організацій, розповсюджували їх серед парафіян. Це був шанс на порятунок. Радянською владою, для якої не існувало голоду, такі дії розцінювалися не як гуманітарна допомога, а як можливість безпідставного втручання іноземних ворожих сил у внутрішні справи «країни соціалізму» [31]. Тому відразу проти ініціаторів таких звернень за кордон розпочалися масові арешти та безпідставні обвинувачення. Зокрема, священникам приписували участь у формуваннях, які ніби вербували населення, готуючи низку збройних антирадянських повстань.

Для прикладу, за розголошення інформації про голодуюче населення влітку 1934 р. до відповідальності притягнуто ксьондза Михайла Келера з колонії Шпесер поблизу Миколаєва [11, 18]. Під час допиту священник визнав, що писав листи за кордон з метою допомоги голодуючим жителям колонії, а не з метою дискредитувати радянську владу. «На гроші, які отримав, я купив в Торгсині продукти й роздав звертавшимся до мене прихожанам» – зазначив під час допиту М. Келер [13, 91].

Водночас із документів справи дізнаємося про високу релігійність населення. Зокрема, Матвій Матвійович Вирц – один зі свідків у справі католицького патера – під час допиту зазначив, що тільки-но священник бив у дзвони, то люди миттєво кидали роботу, хто на полі, хто вдома та йшли до церкви. Такі дії інтерпретувалися як навмисне відволікання жителів села від праці. Зокрема, М. Келлер міг по декілька разів на день закликати людей до храму Божого на служіння, в результаті чого: «залишалися цілі масиви невисапаної кукурудзи та згниваючий хліб на полі» [12, 55]. Інший свідок – Еммануїл Михайлович Кнедель – зауважив, що діяльність патера спричинила «багато шкоди» [12, 60]. На наш погляд, ці звинувачення перебільшені, та для радянської влади вони були яскравим підтвердженням контрреволюційної діяльності священника.

Під час допитів не миналося без морального тиску. Зокрема, замість того, щоб проводити допити вдень, місцеві органи ДПУ 4 грудня 1934 р. допитували католицького патера М. Келера ввечері з 21.30 до 23.00 [13, 76].

У листопаді 1934 р. Одеське облуправління НКВС УСРР заарештувало священника Івана Таубергера. Його звинувачення було типовим до вказаних вище прикладів: «підтримував зв'язок із закордонними фашистськими організаціями – «Комітетом допомоги», описуючи в листах провокаційні думки про становище

німецького населення СРСР» [11, 2]. Досить «грунтовними доказами вини» стали знайдені під час обшуку листи від делегації Червоного Хреста СРСР, а також розписки про отриману грошову допомогу, яку, звісно, розцінили як плату за розголошення інформації [11, 16]. Під час допиту Іван Лаврентійович зазначав: «В листопаді 1933 р., знаючи про важкий матеріальний стан деяких прихожан і використовуючи зв'язки в Німеччині, писав туди листа з проханням допомогти» [13, 6]. Значну вагу у діяльності католицького ксьондза мають слова свідка у справі Емілії Гопфаум, яка зазначила, що «завдяки його (*І. Таубергера* – *Т. Г.*) діяльності багато людей отримали допомогу» [12, 11]. Ці слова яскраво демонструють людяність священнослужителів, їхню непідробну жагу врятувати людей, спробу оберігати від нещастя. У подальших свідченнях Емілія Гаврилівна зазначила: «Люди говорять, що якби не допомога з Німеччини, то довелось б загинути... дуже вдячні ксьондзу Таубергеру за його сприяння у справі отримання допомоги» [12, 12]. Зауважимо, що для владних органів, людяність була не на першому місці, а тому такий вчинок розцінювали як допомогу та шпіонаж на користь ворожих сил. 28 квітня 1935 р. священника засудили до 10 років ув'язнення. Подальша доля І. Таубергера невідома.

За статтями 54-4 та 54-7 кримінального кодексу УСРР до відповідальності був притягнутий Рафаїл Михайлович Лоран з колонії Зульц (поблизу Миколаєва). У постанові вибору міри покарання зазначалося, що патер «проводив організовану контрреволюційну роботу, направлену на фашистську обробку населення шляхом розповсюдження грошових фондів закордонних фашистських організацій» [11, 32].

Свідок у справі Рафаїла Лорана Микола Сосновський, характеризуючи так звану «контрреволюційну діяльність» католицького священника, зазначав, що в 1932 р. багато хліба на полях погнило саме через діяльність патера, адже той постійно правив служби й, відповідно, відволікав народ від роботи в колгоспі: «В 1932 р. влітку по Зульській сільраді погнило багато хліба, так як колгоспники збиралися патером Лораном в церкві на проповіді...» [12, 80–80 зв.]. Читаючи подібні свідчення людей, які, очевидно, керувалися страхом, постає питання: невже в голоді мільйонів жителів УСРР винне духовенство чи віруючі, які виконували настанови Біблії, а не циніки, які сиділи при владі та гралися людськими долями?

У «Доповідній записці наркома внутрішніх справ і голови ДПУ УСРР В. Балицького до ЦК КП(б)У щодо організації суду над римо-католицькими священниками в Одеській області від 10 квітня 1935 р.» зазначалося, що ксьондзи мали зв'язок із закордонними організаціями та під виглядом «матеріальної допомоги» отримували гроші за проведену контрреволюційну роботу. Також зауважу-

валося, що «група пропагувала серед населення ідеї фашизму, вербувала агентуру в німецьких колоніях...» [2, 278].

Зауважимо, що протоколи допитів НКВС, які нам вдалося проаналізувати, яскраво демонструють боязнь радянської влади бути дискредитованими в очах інших держав, насамперед – Німеччини. Майже в кожному питанні лунали такі звороти: «Цим зверненням ви вкотре дали матеріали для наклепу проти Радянської влади», «Ви розумієте, що це антирадянська діяльність», «Діяльність сприяла росту антирадянської кампанії в Німеччині» і т. ін. [13, 69]. Згідно з дослідженнями В. Ганзуленко, станом на 1939 р. не залишилося жодного місцевого священника-католика, який би перебував на волі [9, 73].

«Мартирологія українських церков» дає можливість наочно продемонструвати динаміку чисельності духовенства протягом 18 років. Зокрема, якщо в 1914 р. православного духовенства налічувалося 24 665 осіб, то в голодний 1932 р. воно становило 9 200 осіб, разом із духовними отцями інших віросповідань [27, 907]! Складовою репресивної політики влади стосовно священнослужителів, на думку Н. Киструської та О. Шумейка, були переселення, заслання, а також позбавлення священнослужителів можливості отримати документ, що посвідчує особу, та виборчого права [25, 43].

Заслання для священнослужителів було одним із різновидів покарання за неаргументовані та вигадані проти них звинувачення. Зауважимо, що його переважно застосовували до людей похилого віку. Наприклад, п'ятдесятирічного католицького священника Никодима Іллі особлива нарада при колегії ДПУ УСРР 26 лютого 1934 р. вислала до Північного краю на 3 роки. Покарання він відбував на станції Вожега Північної залізниці. Прохання про реабілітацію було відхилене в серпні 1935 р. [2, 394]. Подальша доля священника невідома. В Алма-Аті (Казахстан) з 1935 по 1940 рр. відбував покарання сімдесятирічний вікарій Йосип Крушинський, якого підозрювали разом з іншими католицькими священниками Української РСР у сприянні одержання грошової допомоги з-за кордону [2, 404].

Різні державні структури були кинуті на те, аби підірвати довіру до священників та морально виснажити їх. У контексті цього можна говорити про формування цілої техніки образ, яку досить часто та вміло використовувала радянська влада. Комсомольці могли перевдягатися в одяг священнослужителів та іронічно висміювати їх діяльність під час виступів у клубах, театрах, які ще вчора слугували Домом Божим. Окрім цього, виманювали ключі від церкви і бездушно розбивали, трошили все, що бачили, зі співами та криками. Знімали образи й кидали їх на підлогу, стрибали й танцювали на них або підпалювали [20, 592, 594; 21, 194; 22, 227]!

Активно були використані і засоби інформаційного характеру, зокрема, газети атеїстичного змісту. Так, у 54–55 випусках газети «Войовничий безвірник» було вміщено статтю Олени Свободної під заголовком «Святий шахрай», де авторка викривала «ошуканські наміри» отця Олександра з села Кальченок, що на Харківщині. Зокрема, вона вказувала, що «отара вірян» розбіглася, і тепер «дармоїдам не так то легко збирати житницю... не дають приношень» (*дармоїдом тут названо священника – Т. Г.*). Маємо зауважити, що це повідомлення було опубліковане 15 грудня 1932 р. у розпал голоду. В цей час віруючі не мали можливості давати пожертвування. Далі атеїстка пише, що священник вирішив наживатися на облігаціях, купувати їх за безцінь у неосвічених селян: «Так недавно святий шахрай обдурив колгоспника Потапенка Івана Тихоновича. Купив у нього за 50 крб облігацію, що виграла 250 крб». Авторка демонструвала ту саму «контрреволюційну» спрямованість духовенства [4, 3].

Висміювали духовенство і за допомогою карикатур. Зокрема, їх зображували з округлими животами, натякаючи на дармоїдство, або ж з мішками грошей, які нібито вони крадуть у держави. Досить поширеними були малюнки, на яких священники зображувалися з червоними носами та пляшкою. Наприклад, у вказаній нами газеті була надрукована стаття про «куркуля» Олексу Рибогона, який, будучи на посаді організатора праці, підтримував зв'язки з Петропавлівською церквою та місцевим дяком, частенько випивав з ним, через що колгосп втратив чималий врожай. Безвірники зауважували: «Просимо вести рішучу боротьбу проти релігії, бо під її прикриттям куркульські та петлюрівські елементи шкодять колгоспному господарству» [5, 2]. Неодноразово можемо зустріти карикатури, де священника зображують куркульським поплічником, який допомагає ховати хліб від держави. Для прикладу, у 56–57 випуску «Войовничого безвірника» було зазначено, що в селі Комишах Зіньківського району Харківської області прихильники місцевого священника позакопували хліб і тим самим саботували хлібозаготівлю [6, 3].

Аби принизити священників, у документах, зверненнях, газетах батюшок називали попами, слугами бога капіталу; релігійні громади – попівськими кублами [5, 1], церкви – кублами мракобісництва [5, 3], а релігію – дурманом.

Зазначені вище приклади знищення духовенства з боку влади призводили до морального виснаження священнослужителів. Зокрема, священник М. Мисенко в листі до відділу культів у розпачі писав: «Кожен день мене тягають в сільраду і ображають, доводять до втрати свідомості, я прошу у Бога смерті, адже так на світі жити неможливо...» [41, 30]. Священник І. Песнячевський став одержимий манією переслідування, службу починав після того, як перевіряв усі закуточки церкви [32, 243].

Водночас мільйони людей продовжували визнавати себе віруючими, ходили до церкви, молилися та причащалися. Зокрема, варто згадати лист протоієрея Дмитра Галевича від 24 травня 1932 р., де він описував святкування Великодня: «...в цьому винятковому році у мене був настільки величезний вплив людей, що за 42 своїх пасхальних років я не мав жодного, який міг би зрівнятися з ним по людності» [7, 81]. Священники, яких влада неодноразово називала «дармоїдами», розділили важку долю разом із народом. Вони, як і всі, потерпали від голоду, але не втрачали людських рис, ділилися всім необхідним, хоч якось полегшуючи життя тим, хто цього потребував. Священник з Одеси Микита Морозовський усі харчі віддавав простому люду, а сам з сім'єю в 1933 р. помер голодною смертю [26, 57]. Завдяки діяльності колишнього священника Олексія Воблого вдалося вижити 28 дітям, яких один раз на день годували супом і чаєм [26, 216]. Навіть в умовах Голодомору релігійне життя продовжувало жевріти.

Антирелігійна кампанія радянської влади протягом не одного десятиліття була спрямована на винищення релігії як з життя людей, так і Радянського Союзу. Образ ворога-контрреволюціонера, який вдало використовували навіть у роки голоду, не увінчався успіхом. Кинуті атеїстичні сили були ослабкими проти сил небесних. Спроби змінити релігійну свідомість населення України на комуністичну шляхом винищення духовенства різними неправовими способами зазнали фіаско.

Дослідження означеної проблеми потребує подальшого вивчення, зокрема, необхідно встановити роль і місце організованої релігійності в українському суспільстві та з'ясувати характер церковних трансформацій в умовах Голодомору.

Abstract

In the article, the author attempts to analyse the methods of extermination of the clergy in the territory of Soviet Ukraine within the anti-religious policy of the Soviet government during 1932–1933. The methodological background consists of general scientific and historical cognitive methods such as analysis, synthesis, benchmarking, bibliographic heuristics, descriptive, as well as chronological methods. In the article, the principles of historicism, objectivity and consistency are used.

The coming to power of the Bolsheviks led to dramatic changes in the status of religious communities. The authorities were destroying the church as a social institution. During the aggravation of social relations, which were established at the beginning of the collectivization in 1928, and the struggle against the kulaks as a class, the church and its clergy were considered as adherents of the kulaks and counter-revolutionaries. Accordingly, priests should have been completely eradicated and denied the opportunity to influence their believers. The religious life of Ukraine in 1920–1930 was on the verge of its termination. Under those conditions, following the Christian traditions has given society the strength to survive in the framework of a global political experiment initiated by the Soviet Union's top leadership.

The authorities used different methods to eliminate the clergy. In particular, algorithms for administrative and economic pressure on the church, which arose in excessive monetary and natural taxes and was overestimated by the real income of priests, are identified. The main arguments regarding the arrests and exile allegations are characterised. It is established that the image of a

counter-revolutionary enemy, which was successfully used even during the famine years, was not successful.

The topic of the research requires further study, in particular, the role and place of organized religiousness in Ukrainian society, as well as the nature of church transformations in the context of the Holodomor needs to be identified.

Key words: religion, clergy, counter-revolutionaries, repression.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. В. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932–1933 рр.). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, поста-ти: [зб. наук. пр.]*. 2011. Вип. 9. С. 214–222.
2. Біографії римо-католицьких священників, репресованих радянською владою. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. Вип. 21. С. 374–438.
3. Бистрицька Е. В. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 20–30-х рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька ака-демія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 17–32.
4. Войовничий безвірник. Вип. 54–55. 15 грудня 1932.
5. Войовничий безвірник. Вип. 51. 24 листопада 1932.
6. Войовничий безвірник. Вип. 56–57. 24 грудня 1932.
7. Галевич Д. Незаарештовані листи: листи священника з України до Німеччи-ни. 1922–1938. Київ: Видавничий дім «Козаки», 2001. 127 с.
8. Ганзуленко В. П. Римо-католицька церква на Півдні України за часів держав-ного атеїзму (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2014. Вип. 10. С. 62–73.
9. Ганзуленко В. П. Римо-католицька церква на Півдні України: час соціальних перетворень (1917–1930 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запо-різького державного університету*. 2008. Вип. 22. С. 71–74.
10. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 75651 фп. Справа по звинуваченню Боді А. А. 117 арк.
11. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 1. Справа по звинуваченню Крушинсько-го Й. П. та інших. 54 арк.
12. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 2. Справа по звинуваченню Крушинсько-го Й. П. та інших. 100 арк.
13. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75690 фп. Т. 3. Справа по звинуваченню Крушинсько-го Й. П. та інших. 222 арк.
14. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75998 фп. Справа по звинуваченню Білика В. М. 80 арк.
15. Ігнатуша О. М. Руйнація католицької церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 180–184.

16. Ігнатуша О. М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 112–127.
17. Інтерв'ю ЛН21. Анонімна оповідачка, 1906 р. н., с. Гоголів, Броварський район, Київська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1. 2008. С. 377–397.
18. Інтерв'ю ЛН14. Анонімний оповідач, 1903 р. н., Зіньківський район, Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1. 2008. С. 285–304.
19. Інтерв'ю ЛН65. Анонімна оповідачка, 1918 р. н., м. Київ. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 2. 2008. С. 161–181.
20. Інтерв'ю ЛН32. Олександра Биковець, 1901 р. н., смт Велика Багачка, Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1. 2008. С. 576–595.
21. Інтерв'ю ЛН08. Федір Капуста, 1900 р. н., с. Горби, Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 1. 2008. С. 175–197.
22. Інтерв'ю SW83. Теодора Трипняк, 1924 р. н., с. Азуватка, Царичанський район, Дніпропетровська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Т. 3. 2008. С. 219–231.
23. Киридон А. М. Держава–Церква–Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві. Рівне: РІС КСУ, 2011. 216 с.
24. Киридон А. М. Релігійно-церковне життя в Україні (1932–1933 рр.). *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. 2012. Вип. 13. С. 51–57.
25. Киструська Н. В., Шумейко О. В. Репресоване духовенство (за документами Державного архіву Дніпропетровської області). *Архіви України*. 2017. № 3–4 (308–309). С. 42–49.
26. Людяність у нелюдяний час / упоряд. В. С. Тилішак, В. М. Яременко 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Смолоскип, 2018. 288 с.
27. Мартирологія українських Церков: у 4-х т. Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто; Балтимор: Смолоскип. 1987. 1207 с.
28. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні: в 2 ч. Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. Киев, 1995. 216 с.
29. Про заходи посилення антирелігійної роботи. URL: <http://istmat.info/node/59437> (дата звернення: 10.01.2020).

30. Рубльова Н. С. Антикоостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1996. Вип. 1. С. 388–405.
31. Рубльова Н. С. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 2/4(13/15). С. 311–331.
32. Савчук Т. Г. Православне духовенство 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 243–246.
33. Савчук Т. Г. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 134–138.
34. Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. 166 с.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 7. Спр. 172. Листування з райвиконкома ми по розгляду скарг релігійних громад, служителів культу та окремих віруючих на дії місцевих органів влади. 298 арк.
36. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 177. Листування з рай- та облвиконкома ми про закриття молитовних будинків, реєстрацію статутів релігійних громад та розгляду скарг громад і окремих віруючих. 216 арк.
37. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 184. Листування про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу на літери «Б» та «Ш». 151 арк.
38. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 128. Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Київської області по розгляду скарг релігійних громад. 189 арк.
39. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 129. Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Одеської області по розгляду скарг релігійних громад. 58 арк.
40. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 12. Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Чернігівської області про скарги релігійних громадян та інші питання щодо релігійних культів. 58 арк.
41. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 14. Відомість про кількість кірх та молитовень на Україні. 7 арк.

References

1. Boiko, O. V. (2011). Pravoslavna tserkva na Dnipropetrovshchyni v roky Holodomoru (1932–1933 rr.) [*Orthodox church in Dnipropetrovsk region during the Holodomor (1932–1933)*]. Naddniprońska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati: [zb. nauk. pr.], 9, 214–222.
2. Biohrafii rymo-katolytskykh sviashchenykyv, represovanykh radianskoïu vladouï [*Biographies of roman catholic priests repressed by the Soviet authorities*]. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. 2003. 21, 374–438.
3. Bystrytska, E. V. (2010). Polityka radianskoï vłady shchodo rymo-katolytskoï tserkvy v 20–30-kh rr. [*Soviet policy on the roman catholic church in the 20–30's*]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiïa». Seriia: Istorychne relihiieznavstvo. 3, 17–32.
4. Voiovnchyï bezvirnyk [*The militant unbeliever*]. Vyp. 54–55. 15 hrudnia 1932.
5. Voiovnchyï bezvirnyk [*The militant unbeliever*]. Vyp. 51. 24 lystopada 1932.
6. Voiovnchyï bezvirnyk [*The militant unbeliever*]. Vyp. 56–57. 24 hrudnia 1932.
7. Halevykh, D. (2001). Nezaareshtovani lysty: lysty sviashchenykyka z Ukrainy do Nimechchyny. 1922–1938 [*Un arrested letters: letters from a priest from Ukraine to Germany. 1922–1938*]. Kyiv: Vydavnychyï dim «Kozaky».
8. Hanzulenko, V. P. (2014). Rymo-katolytska tserkva na Pivdni Ukrainy za chasiv derzhavnoho ateizmu (kinets 20-kh – 30-ti rr. XX st.) [*The Roman Catholic Church in the South of Ukraine during the state atheism (late 20's – 30's of XX century)*]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiïa». Seriia: Istorychne relihiieznavstvo. 10, 62–73.
9. Hanzulenko, V. P. (2008). Rymo-katolytska tserkva na Pivdni Ukrainy: chas sotsialnykh peretvoren (1917–1930 rr.) [*The Roman Catholic Church in Southern Ukraine: a time of social transformation (1917–1930)*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. 22, 71–74.
10. Haluzevyï derzhavnyi arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU). F. 6. Spr. 75651 fp. Sprava po zvynuvachenniï Bodi A. A. [*The case of the accusation of Bodie A. A.*]. 117 ark.
11. HDA SBU. F. 6. Spr. 75690 fp. T. 1. Sprava po zvynuvachenniï Krushynskoho Y. P. ta inshykh. [*The case of the accusation of Krushynskyyi Y. P. and others*]. 54 ark.
12. HDA SBU. F. 6. Spr. 75690 fp, T. 2. Sprava po zvynuvachenniï Krushynskoho Y. P. ta inshykh. [*The case of the accusation of Krushynskyyi Y. P. and others*]. 100 ark.
13. HDA SBU. F. 6. Spr. 75690 fp. T. 3. Sprava po zvynuvachenniï Krushynskoho Y. P. ta inshykh. [*The case of the accusation of Krushynskyyi Y. P. and others*]. 222 ark.
14. HDA SBU. F. 6. Spr. 75998 fp. Sprava po zvynuvachenniï Bilyka V. M. [*The case of the accusation of Bilika V. M.*]. 80 ark.

15. Ihnatusha, O. M. (2009). Ruinatsiia katolytskoi tserkvy v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. [*The destruction of the Catholic Church in the conditions of the Holodomor of 1932–1933*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. XXVII, 180–184.
16. Ihnatusha, O. M. (2008). Razom z narodom: tserkva v umovakh holodomoru 1932–1933 rr. [*Together with the people: the church in the conditions of the famine of 1932–1933*]. Holodomor 1932–1933: Zaporizkyi vymir. Zaporizhzhia: Prosvita, 112–127.
17. Interviu LH21. Anonimna opovidachka, 1906, Hoholiv, Brovarskyi raion, Kyivska oblast [*Interview with LH21. Anonymous Narrator, born in 1906, Gogol, Brovarsky district, Kyiv region*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 1. 2008. 377–397.
18. Interviu LH14. Anonimnyi opovidach, 1903 r. n., Zinkivskyi raion, Poltavska oblast [*Interview with LH14. Anonymous narrator, born in 1903, Zinkiv district, Poltava region*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 1. 2008, 285–304.
19. Interviu LH65. Anonimna opovidachka, 1918 r. n., m. Kyiv [*Interview with LH65. Anonymous narrator, born in 1918, Kyiv*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 2. 2008, 161–181.
20. Interviu LH32. Oleksandra Bykovets, 1901 r. n., smt Velyka Bahachka, Poltavska oblast [*Interview with LH32. Oleksandra Bykovets, born in 1901, Velikaya Bagachka, Poltava region*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 1. 2008, 576–595.
21. Interviu LH08. Fedir Kapusta, 1900 r. n., s. Horby, Poltavska oblast [*Interview with LH08. Fedor Capusta, born in 1900, Horby, Poltava region.*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 1. 2008, 175–197.
22. Interviu SW83. Teodora Trypniak, 1924 r. n., s. Azuvatka, Tsarychanskyi raion, Dnipropetrovska oblast [*Interview SW83. Teodora Trypnyak, born in 1924, Azuvatka, Tsarichan district, Dnipropetrovsk region*]. Velykyi holod v Ukraini. Svidchennia ochevydtsiv dlia komisii konhresu SShA. Tom 3. 2008, 219–231.
23. Kyrydon, A. M. (2011). Derzhava-Tserkva-Suspilstvo: inversna transformatsiia v suspilstvi [*State–Church–Society: inverse transformation in society*]. Rivne: RIS KSU.
24. Kyrydon, A. M. (2012). Relihiino-tserkovne zhyttia v Ukraini (1932–1933 rr.) [*Religious-church life in Ukraine (1932–1933)*]. Slovianskyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. Seriya «Istorychni ta politychni nauky». 13, 51–57.

25. Kystruska, N. V., Shumeiko, O. V. (2017). Represovane dukhovenstvo (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti) [*Repressed clergy (according to the documents of the State Archives of Dnipropetrovsk region)*]. Arkhiv Ukrainy. № 3–4(308–309), 42–49.
26. Liudianist u neliudiani chas (2018) / uporiad. V. S. Tylishchak, V. M. Yaremenko 2-he vyd., pererob. i dop. [*Humanity in a non-human time*]. Kyiv: Smoloskyp.
27. Martyrolohiia ukrainskykh Tserkov: u 4-kh t. T. 1. Ukrainska Pravoslavna Tserkva. Dokumenty, materialy, khrystyianskyi samvydav Ukrainy (1987) / uporiad. i red. O. Zinkevych, O. Voronyn [*Martyrology of the Ukrainian Churches: in 4 volumes 1. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials about Ukraine*]. Toronto; Baltymor: Smoloskyp.
28. Nestulia, O. O. (1995). Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini: v 2 ch. Ch. 2: Kinets 20-kh – 1941 rr. [*The fate of church antiquity in Ukraine: 2 parts. Part 2: The end of the 20's – 1941*]. Kyiv. 1995. 216.
29. Pro zakhody posylennia antyrelihiinoi roboty [*About measures to strengthen anti-religious work*]. URL: <http://istmat.info/node/59437> (data zvernennia: 09.10.2019).
30. Rublova, N. S. (1996). Antykostolna kampaniia v USRR: prychny instrumentarii, perebih (kinets 20-kh – 30-ti rr.) [*Antichurch campaign in the USSR: causes of toolkits, progress (late 20's – 30's)*]. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. 1, 388–405.
31. Rublova, N. S. (2000). Likvidatsiia v Ukraini iierarkhii Rymo-katolytskoi tserkvy (kinets 1917–1937 rr.) [*The liquidation of the hierarchy of the Roman Catholic Church in Ukraine (end of 1917–1937)*]. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. № 2/4(13/15), 311–331.
32. Savchuk, T. H. (2011). Pravoslavne dukhovenstva 1920–1930-kh rr.: mizh nastanovamy Biblii ta vyklykamy stolittia [*Orthodox Clergy 1920–1930: between Bible instruction and the challenges of life*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. 31, 243–246.
33. Savchuk, T. H. (2013). Pravoslavne dukhovenstvo v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. [*Orthodox clergy in the conditions of the Holodomor of 1932–1933*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. 35, 134–138.
34. Forostiuk, O. D. (2000). Pravove rehuliuвання derzhavno-tserkovnykh vidnosyn na Donbasi u 1917–1941 rokakh [*Legal regulation of state-church relations in the Donbass in 1917–1941*]. Luhansk: RVV LIVS.
35. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). F. 1. Op. 7. Spr. 172. Lystuvannia z raivykonkomamy po rozghliadu skarh relihiinykh hromad, sluzhyteliv kultu ta okremykh viruiiu-

- chykh na dii mistsevykh orhaniv vlady [*Correspondence with the executive committees on the complaints of religious communities, worshipers, and individual believers on local government actions*]. 298 ark.
36. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 7. Spr. 177. Lystuvannia z rai ta oblyvkonkomamy pro zakryttia molytovnykh budynkiv, reiestratsiiu statutiv relihiinykh hromad ta rozghliadu skarh hromad i okremykh viruiuchykh [*Correspondence with district executive committees and regional executive committees on closing of prayer houses, registration of statutes of religious communities and consideration of complaints of communities and individual believers*]. 216 ark.
37. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 7. Spr. 184. Lystuvannia pro zakryttia molytovnykh budynkiv ta vykorystannia yikh prymishchen pid kultustanovy, reiestratsiiu relihiinykh hromad ta obkladannia podatkom sluzhyteliv kultu na litery «B» ta «Sh» [*Correspondence concerning the closure of churches and the use of places of worship, registration of religious communities and taxation of priests on the letter «B» and «Sh»*]. 151 ark.
38. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 8. Spr. 128. Lystuvannia z oblasnym vykonavchym komitetom i raivykonkomamy Kyivskoi oblasti po rozghliadu skarh relihiinykh hromad [*Correspondence with the regional executive committee and district executive committees of the Kiev region on consideration of complaints of religious communities*]. 189 ark.
39. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 8. Spr. 129. Lystuvannia z oblasnym vykonavchym komitetom i raivykonkomamy Odeskoi oblasti po rozghliadu skarh relihiinykh hromad [*Correspondence with the regional executive committee and district executive committees of the Odessa region on consideration of complaints of religious communities*]. 58 ark.
40. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 9. Spr. 12. Lystuvannia z oblasnym vykonavchym komitetom i raivykonkomamy Chernihivskoi oblasti pro skarhy relihiinykh hromadian ta inshi pytannia shchodo relihiinykh kultiv [*Correspondence with the Regional Executive Committee and Executive Committees of the Chernihiv Oblast on complaints of religious citizens and other issues concerning religious cults*]. 58 ark.
41. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 9. Spr. 14. Vidomist pro kilnist kirkh ta molytoven na Ukraini [*Information on the number of prayers in Ukraine*]. 7 ark.